

elaborar estudis amplis i de temàtiques molt variades. Els fons de Radio París i les emissions en diferido de la ORTF van significar una finestra oberta a les llibertats existents a França durant el procés de construcció de la Unió Europea, i van constituir un nexa important entre l'exili, la migració espanyola i l'audiència del interior, clarament favorable al restabliment de la democràcia a Espanya. Com a contrast, els fons de Radio Alcoy i els de censura musical exemplifiquen la ràdio de la dictadura i la posterior Transició. Com afirma Armand Balsebre:

[...] de la mateixa manera que el llibre i els documents impresos ens permeten estudiar i recuperar el llegat històric de la «modernitat» del segle XIX, en el futur ningú no podrà estudiar la dimensió històrica del segle XX sense treballar els arxius sonors de la nostra memòria, el principal dipositari de la qual ha estat el conjunt de paraules, músiques i sorolls que fabrica diàriament el mitjà sonor per excel·lència, la ràdio.¹

Arxiu Nacional de Catalunya. 2015. Guia de la sèrie documental «Procediments judicials militars (Sumaríssims) 1939–1980» de l'Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona. A cura d'Enric Terradellas Prat; dirigit per Àngels Bernal Cercós; pròleg de Francesc Balada i Bosch. Sant Cugat del Vallès: Arxiu Nacional de Catalunya, 277 p.

ARAM MONFORT I COLL

Universitat Autònoma de Barcelona / CEFID (Espanya) · orcid.org/0000-0002-8316-3678
<http://dx.doi.org/10.7238/fit.voi4.3090>

L'any 2003 l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), el Departament de Governació i Relacions Institucionals de la Generalitat de Catalunya i el Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona van firmar el conveni que va possibilitar, d'una banda, el correcte tractament arxivístic del fons del

¹ Armand BALSEBRE, «Per una defensa dels arxius sonors de la nostra memòria», *Item: Revista de Biblioteconomia i Documentació* 32 (2002): 45–50.

desaparegut Tribunal de l'Auditoria de Guerra de la IV Regió Militar i, de l'altra, l'elaboració d'un inventari per identificar cadascun dels milers de procediments judicials sumaríssims incoats a Catalunya des dels darrers mesos de la Guerra Civil fins al començament de la dècada dels anys vuitanta del segle passat. Aquest llarg projecte, que va culminar el 2013, ha servit perquè el personal de l'ANC fes el buidatge complet —aplicant criteris arxivístics tant en la descripció com en la custòdia de la documentació— dels 81.966 procediments judicials militars incoats al Principat durant el franquisme. Si concretem les xifres, van acabar servint per encausar 70.470 homes i 7.718 dones, 123 desconeguts (persones físiques no identificades) i 20 persones jurídiques. El resultat final és la *Guia de la sèrie documental «Procediments judicials militars (Sumaríssims) 1939–1980» de l'Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona*, un inventari consultable a l'arxiu de Sant Cugat i en línia, en format PDF (<http://anc.gencat.cat>). Així, doncs, els investigadors podem disposar d'un instrument bàsic rigorós que ens permeti treballar d'una manera sistemàtica amb tots els sumaríssims i que superi les aportacions voluntàries però mancades de mètode.

Sense tenir en compte l'origen de la documentació, s'ha creat un nou model de fitxa unificat per facilitar-ne la consulta i per tenir una vista general ràpida de tots els encausats. S'hi inclou el nom de la persona processada, si va patir represàlies, l'any d'inici del procés, l'any de tancament, l'any de la sentència, el delictes, la pena imposada, l'execució, l'edat, el sexe, el lloc de naixement, el lloc de residència, la filiació política, la filiació sindical i la professió.

És, sens dubte, l'eina que ens mancava per fer possible la recerca sobre la repressió penal franquista. No és, lògicament, una investigació específica sobre els milers de consells de guerra de la Catalunya de postguerra, sinó l'inventari que fa anys que necessiten els estudiosos que volen identificar els represaliats pel complex aparell judicial i penal del *Nuevo Estado*. En altres paraules, permet posar noms i cognoms a totes les víctimes de la repressió penal i, al mateix temps, identificar les persones jurídiques —revistes com *Ajoblanco*, *Interviú* i *El Papus* o institucions com el Casino la Constància i la Cooperativa Agropecuària de Guissona— que van ser jutjades per la via penal militar a Catalunya durant el franquisme.

Tanmateix, la guia només informa de l'existència de l'expedient a l'arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer i, per tant, la consulta s'ha de fer a l'edifici del govern militar.

Però no tan sols és un inventari, sinó que descriu el context repressiu franquista a partir de les disposicions legals que formaven l'entramat jurídic —i, per tant, legal— i, sobretot, de l'anàlisi dels milers de sumaríssims. En aquest sentit, la guia va més enllà d'un simple recompte de condemnats i executats. L'explicació global dels sumaríssims no se centra en les 3.230 persones executades a Barcelona per la justícia militar fins al 1975 —que és, potser, l'aspecte més conegut de la repressió judicial—; fa una presentació general de les 78.331 persones encausades en un total de 81.966 procediments judicials. Aquest decalatge de 3.635 procediments respecte als processats és una bona mostra de la voluntat —i de la capacitat— punitiva del règim franquista i també recorda que una mateixa persona podia ser jutjada en moments diferents i per delictes diferents. Així, doncs, hi hagué 74.730 persones que van ser encausades un sol cop, i la resta, en dos o més processos.

Els consells de guerra, els sumaríssims, van servir per aplicar la legislació repressiva emanada del ban de guerra del 30 de juliol de 1936, segons el qual qualsevol acte punible quedava en mans de la justícia militar —cal recordar que fou vigent fins a l'abril del 1948 i que a partir d'aquell any es van aplicar altres legislacions repressives de caràcter militar. En aquest ban es detallaven quins delictes quedaven sotmesos a la jurisdicció de guerra i es fixava com s'actuaria per procediment sumaríssim. Qualsevol delicte comprès en el Codi Penal ordinari —agressió a les forces armades, rebel·lió, injúria, amenaça al personal militar, propaganda subversiva, vaga, reunió, etc., tot el que era inclòs en l'epígraf «delictes contra l'ordre públic»— era sotmès a jurisdicció militar extraordinària; evidentment, també recollia els delictes de tipus castrense, als quals s'aplicava el Codi de Justícia Militar vigent (de l'any 1890). Pel que fa al marc cronològic, és important tenir en compte que no eren jutjats només actes comesos entre el 1936 i el 1939: incloïa actes, simpaties i militàncies prèvies. La tipologia delictiva era múltiple: rebel·lió o adhesió a la rebel·lió militar; auxili per cometre rebel·lió militar; excitació a la rebel·lió militar, i traïció, aplicada als militars professionals que es van mantenir fidels a

la República. No va ser fins a la Llei 154/1963 sobre la creació del Juzgado y Tribunales de Orden Público (TOP) que els delictes d'associació, de reunió, de manifestació i de propaganda passaven a estar sota jurisdicció d'aquest tribunal polític penal. A partir d'aleshores, els consells de guerra van quedar reservats als delictes relacionats amb la lluita armada.

Si partim del buidatge sistemàtic de milers de sumaríssims —i, sobretot, de les execucions—, la cronologia és coherent. El primer element que cal valorar és que es parteix de l'aplicació del ban de guerra del 1936, de manera que l'etapa inicial va des del 1936 fins al 1938, quan s'executen fins a 77 penes de mort. Per al cas català podria semblar un fet secundari, però no ho és. Si bé és cert que les tropes franquistes van entrar a Catalunya l'abril del 1938, trobem sumaríssims del 1937 i del mateix 1938. L'explicació és senzilla: l'àrea d'actuació del Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona comprenia Aragó, Navarra i les Balears, uns territoris que el 1937 ja estaven sota control colpista, i van iniciar-se procediments judicials contra persones de les Balears i de Saragossa que residien a Barcelona. Cal recordar que un sumaríssim és un procés judicial que consta d'una fase sumarial —que podia originar-se per la simple presentació d'una denúncia o perquè els cossos policials, i parapolicials, actuessin d'ofici, sense que fos necessària la localització, o presència in situ, de l'acusat— i d'una fase plenària. Aquest fet explicaria que la fase sumarial comencés mesos abans de l'entrada efectiva de les tropes franquistes en territori català, on, després, s'iniciaria la fase plenària —el que coneixem popularment com a «consell de guerra». La segona etapa va del 1939 al 1945. Des de 1939 —amb la causa 1/1939 que va servir per condemnar el general José Aranguren Roldán i els tinents coronels Antonio Moreno Suero i Modesto de Lara Molina, tots ells caps de la Guàrdia Civil a Barcelona el juliol del 1936— fins al 1945 van ser afusellats 3.213 homes i 17 dones. És ben sabut que va ser el moment de més virulència repressiva: el 90 % dels procediments judicials militars registrats. L'etapa següent, que els autors han catalogat d'«Autarquia econòmica», inclou el període de 1946–1952, durant el qual es van fer 46 execucions en compliment de sentències militars. La fase següent, «nacionalcatolicisme», va del 1953 al 1958: són els anys en què només es compleixen dues sentències capitals. Seguidament trobem dues etapes («Desenvolupisme, 1959–1965» i

«Aperturisme, 1966–1969») identificades per la manca d'execucions — una altra cosa seria la lògica d'aquesta peculiar separació cronològica. Finalment, durant el «Franquisme tardà» van ser executats els tres darrers condemnats per un franquisme agonitzant. Així, doncs, l'estudi dels sumaríssims permet concloure que la creació del TOP (2 de desembre de 1963) no marca l'inici d'una nova etapa perquè el gros de les execucions es produeix durant la postguerra, com ja s'ha explicat en la bibliografia solvent sobre la temàtica repressiva; perquè la creació d'aquest nou tribunal va respondre a la necessitat que tenia el règim d'adaptar els instruments repressors a una conflictivitat sociopolítica que estava mutant, i perquè, finalment, les execucions per motius polítics es van fer aplicant el Codi Penal en consells de guerra —el cas més conegut fou el de Salvador Puig Antich el 1974.

A l'origen, els darrers mesos de la guerra i durant la postguerra, el fons es va crear aplicant el reglament d'arxius militars del 1898, segons el qual «la documentació vinculada a les causes havia de ser agrupada i descrita en una única secció i sense divisions». Això ha fet que els sumaríssims no tan sols incloguin la documentació del mateix procés penal militar, sinó també qualsevol documentació sancionadora complementària de caràcter civil. En altres paraules, una bona part de les causes penals es complementen amb expedients de depuració de funcionaris i expedients de «responsabilidades políticas». D'aquesta manera, el conjunt documental anomenat sumaríssims ha acabat convertint-se en «procediments judicials militars», que agrupa el total de la documentació generada per autoritats militars ja extingides. Així, doncs, la guia és una porta d'entrada a un complex univers repressor judicial franquista, tant pel que fa al vessant penal com al civil.

Com ja hem dit anteriorment, la guia és un inventari que facilita el primer pas cap a noves línies de recerca fins ara poc, o gens, explorades. En aquest darrer sentit, per exemple, hi ha el delictes de «pas clandestí de frontera», que no especifica a qui podia afectar. Es tractava, potser, d'un epígraf que havia d'incloure els presos procedents de Lleida durant la tardor del 1944 i, per tant, relacionats amb la invasió del maquis de la Vall d'Aran? O els refugiats que fugien de la Segona Guerra Mundial? O bé els feixistes que entraven a Espanya per establir-s'hi o per fer-hi escala d'un

viatge cap a l'altra banda de l'Atlàntic? El buidatge també ens permet saber altres dades poc conegudes, com ara que el 40 % dels casos van acabar sense sentència condemnatòria. En total hi hagué 10.338 processos en què els encausats van ser considerats no responsables —no s'ha de confondre, doncs, amb l'absolució, sinó que la dada fa referència al conjunt dels processos i, per tant, a les causes que no passen de la fase sumarial— i 9.885 que es van arxivar sense seguir cap més tràmit. Les resolucions absolutòries van ser 6.767. Aquestes xifres fan que ens preguntem què va passar amb els que no van superar la fase sumarial i amb aquells expedients per als quals es va dictar sobreseïment provisional de la causa. Entre el 1937 i el 1980 se'n van decretar 10.533 (9.196 fins al 1945), però no en tenim cap més notícia. Uns quants centenars d'encartats amb sobreseïment provisional de causa, els que estaven en edat militar entre el 1939 i el 1940, van acabar essent enviats a camps de concentració per ser destinats a un batalló de treballadors durant un temps prudencial (entre 4 i 6 mesos) mentre s'esperava que aparegués informació que permetés reactivar la causa judicial. Però més enllà d'això tampoc no en sabem gran cosa.

Per acabar, cal destacar que l'estudi dels milers de sumaríssims dona una representació de conjunt sobre la repressió franquista a tot el territori que fins ara no teníem, si més no, amb aquest grau de concreció. D'una banda, es fan comparacions estadístiques especialment significatives si centrem l'enfocament en els executats. De les 4.411 penes dictades se'n van executar 3.358 (3.341 homes i 17 dones) i la majoria corresponien a persones entre 21 i 50 anys, casades, amb família i en edat activa. El 90 % d'aquests afusellaments es van realitzar entre el 1939 i el 1945. Sense necessitat d'entrar en el famós «cànon quantitatiu» (tema superat des de fa anys per una bibliografia solvent), aquesta xifra evidencia diferents aspectes que han de ser convenientment valorats. El primer és que, a més de la persona executada, la repressió va afectar tota la unitat familiar, que sumava al drama personal el problema econòmic que suposava perdre'n algun membre —això s'accentuava si hi havia més d'un membre empresonat o executat, cosa que passava sovint. De l'altra, se'ns mostra, també, la repressió per comarques, que permet avaluar una realitat del territori que la coneguda macrocefàlia de la gran Barcelona, i de la rodalia industrial, pot amagar-nos. Efectivament, les comarques amb

un percentatge d'execucions més elevat respecte al conjunt de la seva població són agrícoles: la Conca de Barberà (0,47 %), la Terra Alta (0,38 %), les Garrigues (0,37 %), el Moianès (0,30 %), el Priorat (0,28 %), la Ribera d'Ebre (0,27 %), el Baix Penedès (0,27 %), la Garrotxa (0,25 %) i Osona (0,22 %). El tant per cent de repressió global (no tan sols els executats) manté aquesta tònica: la Conca de Barberà (13,81 %), la Garrotxa (12,36 %), el Moianès (11,57 %), les Garrigues (10,38 %), la Selva (10,09 %) i la Terra Alta (9,74 %). Es tracta de comarques en què el problema rabassaire havia estat més accentuat els anys anteriors; més enllà de la facilitat per identificar inculpats i la creació d'una xarxa «professional» de delators, la passada de comptes és innegable —probablement només comparable amb els morts provocats pels *incontrolats* de l'estiu del 1936. L'equivalència també es manté si ens fixem en quins van ser els sectors professionals més perjudicats arran de les execucions: el 34,4% (1.155) treballaven en el sector primari (agricultura, ramaderia, caça, pesca i mineria); el 25,46% (855), en el secundari (activitat artesanal i industrial manufacturera), i el 25,67% (862), en el terciari (serveis). Evidentment parlem de percentatges sobre el total de població comarcal. No són, per tant, xifres absolutes: a les comarques urbanes i industrials hi ha més executats.

En resum, doncs, els sumaríssims constitueixen molt més que la simple imatge estàtica de la repressió franquista. Són, en definitiva, un retrat de la riquesa civil, social i política de la Catalunya del primer terç del segle passat i de com el *Nuevo Estado* va crear la maquinària judicial per liquidar-la.

Gemma Domènech i Casadevall. 2015. *Tell. El llop solitari de l'exili català*. Barcelona: Editorial Dux, 268 p.

JORDI FONT AGULLÓ

Director del Museu Memorial de l'Exili (la Jonquera, Espanya) · orcid.org/0000-0002-6523-8197
<http://dx.doi.org/10.7238/fit.voi4.3089>

Segurament era inevitable que una investigadora com Gemma Domènech, que té una llarga trajectòria dedicada a la recerca a l'entorn de l'arquitectura moderna a la Catalunya del primer terç del segle xx, acabés